

Luis del Romero Renau

Planificació i govern del territori a l'arc mediterrani espanyol

Noves i velles respostes en un context globalitzat

Estudios y documentos

3

PUV

Planificació i govern del territori a l'arc mediterrani espanyol

Noves i velles respostes en un context globalitzat

Luis del Romero Renau

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
2008

Col·lecció: Desarrollo Territorial
Serie Estudios y Documentos, 3
Director: Joan Romero

Aquesta obra està sota una Llicència Creative Commons Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional.

© Del text: Luis del Romero Renau, 2008
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2008

DOI: <http://dx.doi.org/10.7203/PUV-OA-8044-4>

ISBN: 978-84-370-7314-9 (Paper)
ISBN: 978-84-370-8044-4 (PDF)

Edició digital

Índex

I PLANTEJAMENT DE LA RECERCA	7
1. Qüestions bàsiques	7
1.1. Hipòtesi, objectius de la tesi i definicions	7
1.2. Justificació de la recerca i del seu disseny	9
II FONAMENTS TEÒRICS	13
1. El territori de la societat informacional: nous processos, velles lògiques	13
1.1. De la ciutat màquina a la ciutat espectacle	13
1.2. De les jerarquies urbanes a les xarxes de ciutats: l'Arc Mediterrani	20
1.3. El món rural: desaparició, adaptació i renaixement	23
1.4. Els espais intermedis o «entreciutats»: entre allò local i global, entre l'espai i el temps, entre el camp i la ciutat	27
2. Els nous paradigmes de la planificació i el govern davant l'era de la informació	32
2.1. Davant el govern jeràrquic de l'Estat-Nació, la governança territorial i metropolitana	32 38
2.2. Davant la crisi de la funció planificadora, la planificació estratègica	42
2.3. Davant el mite del desenvolupament, el desenvolupament sostenible	45
2.4. Visió crítica de les noves respostes	
III INTRODUCCIÓ A L'ARC MEDITERRANI ESPANYOL	49
1. L'Arc Mediterrani. La realitat d'un mite	49
1.1. Nocions i delimitacions	49
1.2. Context polític i territorial actual	52
IV GOVERN I PLANIFICACIÓ TERRITORIAL INNOVADORA A ESPAIS METROPOLITANS CONSOLIDATS: LA REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA	57
1. Introducció	57
1.1. Marc geogràfic	57
2. Anàlisi de dinàmiques territorials	58
2.1. El canvi de model territorial de la RMB I: del model econòmic industrial al model Barcelona	58
2.2. El canvi de model territorial de la RMB II: La metropolitanització del territori i la dispersió residencial entre el camp i la ciutat	64
3. Anàlisi de polítiques i iniciatives de planificació innovadores a la RMB	75
3.1. Els plans estratègics de Barcelona	76
3.2. La planificació integrada del litoral	86
4. Recapitulació i conclusions parcials	101
V GOVERN I PLANIFICACIÓ TERRITORIAL INNOVADORA A ESPAIS RURALS EN CRISI: LA SERRA DEL CADÍ AL PIRINEU CATALÀ	105
1. Introducció	105
1.2. Marc geogràfic	105
2. Anàlisi de dinàmiques territorials I: despoblament i canvi de model territorial	107
2.1. Model territorial tradicional, precapitalista o de subsistència	108
2.2. La irrupció del model fordista i el procés de declivi rural i despoblament	113
2.3. El model territorial actual i el problema del despoblament de cara al futur	125

3. Anàlisi de dinàmiques territorials II: més reptes per al govern del territori	131
3.1. La metropolitanització del Pirineu. La fi d'un món rural?	131
4. Anàlisi de polítiques i iniciatives innovadores per al Pirineu català	137
4.1. El nivell local: Municipis, comarques i diputacions	137
4.2. Les polítiques de la Generalitat	143
5. Recapitulació i conclusions parcials	150
VI GOVERN I PLANIFICACIÓ TERRITORIAL INNOVADORA A ESPAIS METROPOLITANS	
EMERGENTS: LA REGIÓ URBANA DE VALÈNCIA	153
1. Anàlisi de dinàmiques territorials	153
1.1. El canvi de model territorial de la RMV: de la ciutat administrativa i industrial a la ciutat-espectacle quaternària i logística	158
1.2. Processos de dispersió i desconcentració urbana. La metropolitanització del territori: el preu de l'habitatge com a base per al model territorial metropolità	163
1.3. Sostenibilitat del medi ambient i protecció del paisatge	180
2. Anàlisi de polítiques i iniciatives de planificació innovadores a la RMV	189
2.1. Les estratègies de València	189
3. Recapitulació i conclusions parcials	204
VII GOVERN I PLANIFICACIÓ TERRITORIAL INNOVADORA A ESPAIS RURURBANS	
DINÀMICS: EL LITORAL D'ALMERIA-MÚRCIA	211
1. Introducció	211
1.1. Justificació de l'àmbit d'estudi	211
1.2. Marc geogràfic	213
2. Anàlisi de dinàmiques territorials: transformacions territorials profundes al nou «Sunbelt»	215
2.1. El procés d'urbanització i la incipient «urbanització»: Del despoblament i declivi rural al redescobriments del Litoral d'Almeria – Águilas	216
2.2. L'aigua a Almeria i Múrcia: el conflicte permanent	236
3. Anàlisi de polítiques i iniciatives innovadores	243
3.1. L'Ordenació del Territori del Levante Almeriense	244
3.2. El govern del territori a espais naturals: el parc natural del Cap de Gata-Níjar	257
3.3. Els partenariats públics-privats a l'Arc Mediterrani espanyol	271
4. Recapitulació i conclusions parcials	283
VIII CONCLUSIONS GENERALS I PROSPECTIVA	287
1. Conclusions generals sobre les dinàmiques territorials: velles lògiques més crítiques	287
2. Conclusions generals sobre la planificació i govern del territori: noves respostes a debat	292
2.1. Sobre la planificació del territori	292
2.2. Sobre el govern del territori	297
IX BIBLIOGRAFIA I FONTS	301

I Plantejament de la recerca

1. QÜESTIONS BÀSIQUES

1.1. Hipòtesi, objectius de la tesi i definicions

El present treball parteix d'una pregunta molt oberta i senzilla, que és tal i com deu començar qualsevol recerca científica:

Què hi ha hui de nou en la planificació i govern del territori i quins efectes té això que hi ha de nou?

Tenim el què i el quan, però encara falten l'on, com i per què, que anirem desgranant a poc a poc en aquesta introducció. En primer lloc podem aprofundir un poc més en el què a partir de tres qüestions més que aclareixen unes quantes coses en quant a què busquem en aquesta recerca:

Amb el nou escenari de la globalització i l'era de la informació, què ha canviat en el territori?

Davant aquest nou context s'han adaptat o canviat les estructures i cultures de govern?

Quines respostes s'estan donant i quins efectes tenen?

Per tal de respondre a les preguntes que ens acabem de fer, proposem una hipòtesi general. La verificació d'aquesta hipòtesi constitueix la meta general d'aquest treball:

Europa està experimentant una transició cap a la societat de la informació, dins de les velles lògiques del capitalisme, la qual cosa comporta el reforçament i l'evolució d'antigues dinàmiques territorials que semblaven superades, i l'aparició d'algunes noves. Es tracta d'una transició que afecta profundament l'estructura socioeconòmica i equilibri ambiental dels territoris, la manera de governar-los i fins i tot d'estudiar-los. Davant d'això, es donen noves respostes, els efectes de les quals, en línies generals i en comparació amb altres àmbits territorials, han estat fins al moment poc significatius en comparació amb els recursos dedicats, i la necessitat de canvi que l'actual context geopolític, ambiental i econòmic requereix.

Per poder arribar a aquesta meta necessitem una sèrie d'objectius operatius que enunciem tot seguit:

- Establir un marc teòric centrat tant en els canvis que aquest trànsit cap a l'era de la informació comporta sobre el propi territori com en la manera de conceptualitzar-lo i estudiar-lo.
- Fer una anàlisi d'algunes de les grans dinàmiques territorials que són crítiques per al futur de l'Arc Mediterrani, i Espanya per extensió, les quals incideixen sobre els tres grans objectius de la sostenibilitat: la cohesió social, la competitivitat econòmica i la protecció del patrimoni i del medi ambient.
- A partir de les anàlisis de dinàmiques territorials i de l'estudi de l'entramat jurídic existent a les diferents comunitats autònomes que conformen l'Arc Mediterrani, debatrem fins quin punt estan transitant i adaptant-se els diferents territoris al nou cicle capitalista del paradigma informacional.
- Avaluar comparativament si noves i velles estructures de govern i instruments de planificació són hui en dia efectius per gestionar satisfactòriament les dinàmiques territorials analitzades i aventurar quins són els factors que poden estar incidint en l'èxit o fracàs d'una determinada iniciativa.

En definitiva volem analitzar quines noves respostes s'estan donant des de les distintes administracions del territori per afrontar velles dinàmiques territorials crítiques com el despoblament rural, la dispersió i explosió urbana, la crisi industrial i del sector primari, l'esgotament del recurs aigua, la depredació del litoral i la pèrdua de paisatges, entre d'altres a unes àrees d'estudi que es poden considerar com a representatives de tots els tipus de territoris que podem trobar hui en dia a l'Arc Mediterrani. Aquest és l'àmbit d'estudi escollit, un dels espais puntals en el desenvolupament econòmic a Espanya, que no correspon, com ja hem exposat abans amb cap delimitació administrativa concreta ni Estatal ni regional. Amb el mínim possible de casos d'estudi tractem d'abastar un àmbit tan heterogeni com és el litoral que recorre Catalunya, País Valencià, Múrcia i Andalusia.

Parlem al llarg del treball de "dinàmiques territorials", és a dir, processos de canvi profunds, socials i econòmics, amb moltes dimensions i una plasmació molt clara i profunda sobre l'espai, el territori. Aquestes dinàmiques territorials són generades per unes "forces motrius" que responen a les velles lògiques del sistema capitalista, renovades i reactivades amb el nou paradigma informacional.

Per altra banda fem el terme "govern" en el sentit més pràctic del terme, entès com a gestió a partir de decisions preses en un determinat sistema institucional, que tenen un impacte directe

sobre el territori i els seus fluxos (d'energia, aigua, fauna, flora, persones, capitals, mercaderies, informació etc.). Parlem de planificació con una eina en el govern del territori, però també de govern en sí mateixa, perquè en algunes ocasions, més que estudiar un instrument de govern, analitzarem la forma de governar en general, a un territori concret.

Per últim, a partir de la consideració de gestió innovadora com a un conjunt de modes de parlar i actuar sobre el territori que en el context en el qual ens movem ha estat poc explorat, s'han assumit com a plans o experiències innovadores en ordenació del territori aquests tipus:

- Plans Territorials Supramunicipals Estratègics.
- Plans Territorials Supramunicipals Integrals.
- Plans Territorials Transfronterers.
- Plans de Gestió Integrada del Litoral
- Qualsevol altre pla on destaque la cooperació territorial, l'aplicació dels objectius de l'ETE o que tracte aspectes del territori poc estudiats com el paisatge, el litoral o algunes àrees rurals.

1.2. Justificació de la recerca i del seu disseny

L'àrea central d'estudi ha estat l'Eix Mediterrani Espanyol. Es podria haver fet una anàlisi a nivell de tot l'Estat, però el nostre interès era que es poguera fer una anàlisi més acotada en l'espai que permetera treballar a escales locals, parlant amb actors locals, metropolitans i regionals, i fer això per a tot l'Estat hauria sigut simplement inabastable per a aquest exercici de recerca. Per altra banda a l'apartat de teoria es parla de l'emergència de les xarxes de ciutats i les metròpolis com nous actors internacionals sobre els Estats i regions, i seguint aquesta lògica ens hem volgut centrar en l'anàlisi d'una xarxa incipient de ciutats com és l'Eix Mediterrani. Un dels problemes immediats és la delimitació d'aquest eix, aspecte que discutim al llarg del text, però en principi vam incloure totes les Comunitats Autònomes amb litoral mediterrani excepte Balears que seria un cas especial.

El problema major era quins territoris seleccionar d'aquesta enorme i heterogènia àrea per tal que aquests foren representatius i poder tractar d'establir alguna conclusió generalitzable. A partir de la consulta de treballs de caracterització funcional i territorial a Espanya com el de Troitiño (TROITIÑO, M. A et al., 2002) i tenint en compte les argumentacions seguides a l'apartat de teoria sobre les relacions entre espais rurals i urbans vam optar finalment per seleccionar quatre àrees d'estudi ben diferents per tal de tenir un ventall el més ample possible de tipologies de territoris.

ÀREA D'ESTUDI	CARACTERITZACIÓ FUNCIONAL
Serra del Cadí (Lleida /Barcelona)	Àrea muntanyenca rural regressiva però amb un cert dinamisme i potencial mediambiental i cultural
Litoral Almeria - Águilas (Almeria / Múrcia)	Àrea rururbana litoral dinàmica de vitalitat agrària i expansió de la multifuncionalitat
Regió Urbana de València	Regió metropolitana de grandària mitjana en procés de consolidació
Regió Urbana de Barcelona	Regió metropolitana de grandària important consolidada

Figura 1: Tipologia de territoris seleccionats.

Des d'una escala qualitativa, hem analitzat el territori des d'àrees més rurals i allunyades dels grans centres econòmics i urbans fins a territoris més urbans, urbanitzats i globalitzats. Com a primera àrea d'estudi es va escollir la Serra del Cadí, com una àrea rural muntanyenca típica del rerepaís mediterrani però al mateix temps amb una important riquesa en plans, iniciatives i experiències innovadores de govern i amb un debat de reorganització territorial en el transfons. En segon lloc analitzem la Regió Metropolitana de Barcelona. Es tracta de la principal aglomeració urbana del Mediterrani Espanyol que reuneix més del 70% de la població catalana amb una economia creixentment internacionalitzada, no cal justificar la seva inclusió en un treball d'aquestes característiques. A banda de tot això és la primera ciutat espanyola juntament amb Bilbao que va comptar amb un instrument de planificació de caràcter estratègic.

Tampoc podia faltar en aquesta anàlisi el cas de la Regió Urbana de València, una àrea amb una "ciutat real" que ha viscut un intens creixement als darrers anys, tant com a ciutat així com a regió metropolitana, però amb una grandària demogràfica menor que la de Barcelona. Com a segon nucli urbà de l'Eix Mediterrani i capital autonòmica, calia incloure-la també com a cas d'estudi.

Per últim volíem dedicar un cas d'estudi a un espai intermedi, ni rural ni urbà, el que a l'apartat de teoria anomenen espai entreciutats. A més volíem que es tractés d'un espai litoral que tingués al mateix temps característiques de les dinàmiques territorials que experimenta qualsevol espai litoral mediterrani, però a més que tingués algun caràcter específic i innovador. L'espai seleccionat va ser la Costa d'Almeria a Águilas, entre Múrcia i Almeria. Podríem haver seleccionat espais més estudiats com la Costa del Sol, Costa Brava o Costa Blanca, però ens semblava interessant introduir un cas d'estudi poc conegut com és el d'Almeria, un espai que ha patit també unes enormes transformacions socioeconòmiques en pocs anys. En definitiva es tracta de distintes experiències que en el cas espanyol afegeixen a més la singularitat de què la major part de les competències en política territorial corresponen amb parlaments autonòmics

que han tingut majories diferents. Al següent mapa mostrem totes les àrees d'estudi seleccionades.

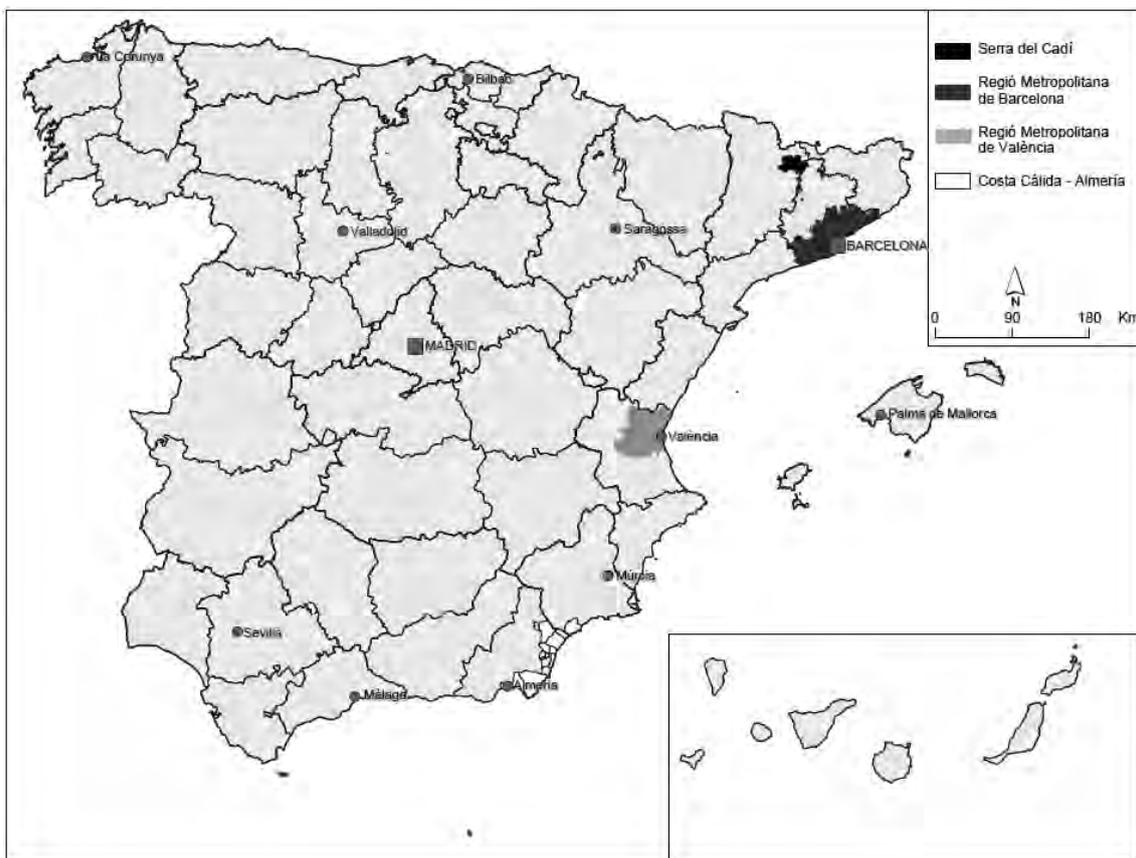

Figura 2: Mapa de situació de les àrees d'estudi. Font: Elaboració pròpia

II Fonaments teòrics

En les línies següents exposarem les bases teòriques que sustenten les línies argumentals que anirem seguint al llarg del present treball de recerca sobre govern i planificació de dinàmiques territorials, i sobre les noves respostes a velles lògiques territorials en un context insosteniblement globalitzat. Aquest és el títol que se li ha donat al treball, amb l'ànim de sintetitzar al màxim el *leitmotiv* del mateix.

La construcció teòrica tractarà de comentar molt resumidament de quina manera està canviant tant el territori com el propi concepte de territori i els seus components, posant especial èmfasi en tres aspectes: les ciutats a diferents escales, els espais rurals, i una nova categoria que des de finals de l'època industrial comença a aparèixer amb força fins fer tremolar les clàssiques dicotomies entre camp i ciutat: els espais intermedis, intersticials que no són ni una cosa ni l'altra. En segon lloc parlarem del reflex d'aquests canvis en la pràctica planificadora i en el govern del territori, i de com l'entrada en escena del mode de desenvolupament informacional i la globalització, ha imposat canvis i transformacions i readaptacions en el tradicional Estat-Nació així com en els ciments en què s'havia construït l'edifici de la ciència de l'ordenació del territori, i com aquesta s'ha readaptat. Així farem un breu recorregut sobre els canvis que comporta aquest mode de desenvolupament sobre els aspectes que ens interessin què són el territori i el seu govern i planificació en els distints contextos específics estudiats.

1. EL TERRITORI DE LA SOCIETAT INFORMACIONAL: NOUS PROCESSOS, VELLES LÒGIQUES

1.1. De la ciutat màquina a la ciutat espectacle

La ciutat, la polis d'origen grec que a la seva volta ve de l'arrel indoeuropea "pl" que significa plenitud, és a dir: l'hàbitat humà per excel·lència, allò urbà que va íntimament relacionat amb el concepte de centralitat, en el nou model de desenvolupament informacional entra en una nova fase de canvis profunds, tant en el propi continent com en el seu contingut (OLIVES PUIG, J.; 2006).

Les ciutats europees s'estan enfrontant, segons Peter Hall, a una sèrie de processos: la globalització i formació de blocs regionals; la transició cap a l'economia informacional; els impactes de les noves tecnologies de transport i de la comunicació; la transformació d'Europa de l'Est, el paper de les migracions internacionals, la cerca de la sostenibilitat ambiental i la promoció internacional amb el màrqueting urbà (HALL, P.; 1998). La ciutat ja no s'associa amb indústria, aquest és el canvi fonamental. Fa vint anys, la imatge amb que la majoria de les persones identificava a la ciutat era la d'un espai industrial congestionat. Hui en dia, aquesta imatge ha canviat, ara s'associen les ciutats més amb espais d'oci, de compres, de serveis o de coneixement. A conseqüència de la crisi del factor treball per augmentar la productivitat davant el factor coneixement o tecnologia, la producció es fragmenta, deslocalitza i flexibilitza, per tant les empreses ja no utilitzen tant el treball en cadena fordista en grans complexos industrials. En les ciutats, les economies d'aglomeració, urbanització i escala perden importància respecte a les economies en xarxa per millorar la competitivitat, l'economia urbana d'especialització flexible canvia cap a una economia urbana en xarxa i encara més flexible (BLOTEVOGEL, H. H.; 2001, p. 158). Les ciutats, autèntics actors polítics, busquen ubicar-se en xarxes urbanes policèntriques per millorar la seva competitivitat, una finalitat que entre la crisi industrial capitalista i la caiguda dels modes de desenvolupament estatistes, es converteix en una meta estratègica de totes les ciutats, ja que d'aquesta manera el territori pot continuar acumulant capital. S'arriba així a una paradoxa central: com menys importants són les barreres espacials més gran és la sensibilitat del capital a les diferències dels llocs en l'espai i més gran és l'incentiu per als llocs de diferenciar-se en formes atractives per al capital (HARVEY, D.; 1990, citat per NEL-LO, O., 2003). El sector públic deixa de ser l'inductor del desenvolupament com en el passat, un paper que assumeixen les empreses privades o privatitzades.

Les ciutats, cercant una millor posició competitiva davant la crisi industrial en el nou context de la globalització, busquen i promocionen nous sectors per atraure inversions, des d'universitats fins a competicions esportives, passant per museus o parcs tecnològics (DACHEVSKY, M.; 2001, p.62). En aquest context, s'enfronten a la lliure elecció de ciutadans, visitants, immigrants, empreses, ONGs, inversors, científics, criminals, estudiants... (Íb. P. 165). Per adaptar-se a aquesta situació es formen xarxes de ciutats especialitzades en béns intangibles com la tecnologia, sector financer, oci i turisme, salut, cultura, educació o ciutats-seu d'empreses. Les ciutats passen de ser ciutat – màquina, productores de béns a ciutat-aparador, ciutat-espectacle i ciutat – producte. Es venen, es constitueixen com a marques per ubicar-se en la realitat de la globalitat, per diferenciar-se amb una denominació d'origen i afegir valor, i en definitiva, per alçar barreres contra la competència. L'organització de tot tipus d'esdeveniments com fites esportives, exposicions, centenaris, cimeres etc. ajuda a consolidar aquesta marca i a inserir la

ciutat en noves xarxes (DACHEVSKY, M. 2001, p. 114-129), un exemple és el cas de Barcelona, del qual parlarem més avant. En paraules de Dachevsky:

“La consolidació d’una marca capaç de representar la identitat de forma distintiva i adequada als mercats, determinarà la capacitat de la ciutat front a altres, i als distints agents que conformen el nou poder en el joc econòmic que planteja l’escenari actual” (Íb., p.114).

“L’atracció de les joves capes mitjanes i altes es converteix així en element central de les polítiques urbanes, que donen prioritat al desenvolupament de la qualitat de vida, els equipaments educatius, la cultura l’esbarjo i la pròpia imatge de la ciutat” (ASCHER, F., 2004, p. 48).

En aquest trànsit de la ciutat industrial a la ciutat del coneixement i dels serveis hi ha una transformació radical de la ciutat, més que una crisi urbana, una transformació que comporta una important pèrdua de població, activitats econòmiques i funcions urbanes tradicionals com el comerç, l’esbarjo, cultura i educació del centre cap a territoris ubicats en les perifèries urbanes i més enllà d’elles. Migren les classes mitjanes al camp, però no s’adapten a ell: continuen tenint demandes urbanes i com a conseqüència d’un primer procés d’urbanització del camp es passa a un segon procés d’urbanització difusa (INDOVINA, F.; 2004). Creixen les implantacions residencials banals (MUÑOZ, F.; 2004), es difonen els serveis personals, algunes indústries s’hi traslladen, perseguint aquesta demanda urbana apareixen els primers centres d’oci, esportius i comercials i per suportar l’augment exponencial de la mobilitat es multipliquen les infraestructures viaries per als vehicles privats.

Es fuig de l’espai dels conflictes i les contradiccions que són les ciutats tot buscant un major “decoro abitativo” (INDOVINA, F., 1990) (les classes benestants que volen mantenir un estatus social alt es compren un xalet al camp que costa el mateix que el seu pis a Barcelona) per anar a residir als nous guetos socials o utopies burgeses (HARVEY, D.; 1999) que són les urbanitzacions d’adossats i aïllats. El preu de l’habitatge genera tot un mecanisme d’expulsió de la ciutat i les seves corones metropolitanes (MUÑOZ, 2004). Són molts més els factors que expliquen estes corrents d’expulsió de la ciutat i ací destacarem només alguns dels més rellevants:

- La construcció d’un Estat de Benestar, en el cas espanyol mínim, però amb elements bàsics com accés a la sanitat, els subsidis per atur, l’educació, els serveis socials, pensions que es distribueixen de manera més quitativa pel territori possibilita a alguns

continuar vivint al medi rural i a uns altres a prendre la decisió de canviar de residència (ROMERO, J. i FARINÓS, J., 2007, P. 358).

- Aquest Estat de Benestar assegura així mateix unes rendes acceptables per a part de la població, possibilita que aquesta pugui expandir el seu temps d'oci, i moltes famílies opten per construir-se o comprar una residència secundària que els servirà com a espai d'esbarjo principal. Aquest és el primer pas per a l'apropament de moltes classes urbanes al camp.
- Obviament és impossible entendre aquesta expulsió sense tota les inversions en millora d'infraestructures que ha hagut a les últimes dècades (especialment de carreteres). L'expulsió de la ciutat cap a àrees externes de les metròpolis només comença a ser possible quan el medi rural comença a ser accessible per a la població urbana, de manera que es pot prendre la decisió de viure fora de la ciutat però treballar, estudiar o anar de compres en aquesta. (ROMERO, J. i FARINÓS, J., 2007 p. 359).
- “ *l'agricole ne fait plus le rural* “ en paraules de geògrafs francesos com Kayser i Hervieu. Per tant al medi rural apareixen nous actors i noves activitats no agrícoles relacionades amb noves demandes, noves activitats que poden ser exercides amb noves tecnologies de la telecomunicació. És possible treballar en ocupacions més pròpies de les ciutats sense moure's del medi rural.
- Per altra banda la percepció del medi rural ha canviat radicalment. Aquest espai ja no és percebut com un espai de pobresa, societats rudimentàries, fam i misèria, sinó més bé i en relació amb els creixents conflictes socials de les ciutats així com el despertar de la consciència pels problemes ecològics, aquests espais es perceben ara com espais verds, nets, naturals, idíl·lics en certa mesura i amb unes arrels i unes identitats molt marcades, ja que entre dins del procés paral·lel a la globalització i uniformització cultural de reivindicació del lloc i de la identitat.

Amb aquests factors i molts altres que responen a contextos específics podem comprendre els processos de dispersió urbana, uns processos que generen uns costos de transport i de temps de viatge no contemplats a l'hora de canviar de residència. Hi ha per tant, urbanització difusa, però no ciutat difusa, perquè per fer ciutat cal una mescla d'usos, unes densitats, activitats i equipaments determinats. La ciutat expulsa habitants i activitats, però concentra activitats de R+D, serveis avançats i funcions de govern de manera que el territori roman jerarquitzat però no tan rígidament com abans. Es trenca la tradicional morfologia urbana compacta mediterrània per una ciutat amb urbanització difusa sense límits, on la distinció ciutat – camp queda difosa. Canvien els espais urbans però dins de les mateixes lògiques de sempre del capitalisme (INDOVINA, F.; 1990), unes transformacions radicals que exposarem amb més detall quan parlem del cas de Barcelona. A mode de síntesi, els dos processos clau que caldria destacar i

que analitzarem amb més detall al llarg del treball serien dos processos centrífugs: trasllat de serveis i activitats banals a les perifèries de les grans ciutats i reforçament dels centres amb més funcions de govern i de control, serveis avançats i activitats de coneixement, i per altra banda i molt relacionat amb això, una invasió creixent del camp per les ciutats en diverses fases: camp urbanitzat, urbanització difusa i ciutat difusa, encara en procés a moltes metròpolis. La urbanització en la societat informacional és un procés de metropolitanització del territori per a autors com Indovina o de metapolització per a altres, com Ascher, ja que suposa un pas més enllà de la metropolitanització per l'extensió de territori que s'incorpora a les dinàmiques urbanes, una nova ciutat on com hem comentat els ciutadans es desplacen cada cop més en tots els sentits, a totes hores, cada volta més lluny i els desplaçaments pendulars domicili-treball són minoritaris (ASCHER, F., 2004, p. 63) Cada cop més sentirem parlar de ciutats reals que de ciutats centrals amb perifèries supeditades a grans centres urbans.

Aquesta darrera fase deixa inoperativa aquesta tradicional distinció camp - ciutat i crea un nou tipus d'espais, els espais intermedis, dels quals parlarem més avant i a més deixa obsolets els instruments tradicionals de planificació urbana. Es fan necessàries noves eines de gestió que s'adaptin a les noves realitats territorials metropolitanes, que ultrapassen considerablement les fronteres administratives i funcionals establertes en vells plans d'ordenació. En aquest procés de metropolitanització els factors motrius serien els apuntats per Hall, que comporten una diversificació de les rendes urbanes, modificacions en la vida quotidiana i en els processos productius locals. Es configuren noves ciutats difuses que és un dels models de ciutat, més que el de ciutat compacta mediterrània, que respon a les exigències actuals del capitalisme informacional. Aquesta ciutat difusa fa augmentar la complexitat de la ciutat real a costa de reduir la de les seves parts (PIRMB, 2001, p. 79), una ciutat que té de tot però molt dispers, la qual cosa dispara la mobilitat, la congestió i l'emissió de gasos, que creix en superfície a un ritme vertiginós, consumint materials de construcció, aigua, energia i altres recursos naturals, una ciutat separada funcionalment i segregada socialment (el barri passa de ser lloc social a lloc d'exclusió monofuncional), el que fa empobrir la vida de la ciutat.

La ciutat canvia completament d'escala i això comporta que els habitants, agrupacions familiars i organitzacions d'aquestes metròpolis sense confins o metàpolis multipliquen les situacions de multipresència i multipertinença territorial (FERRÃO, J.; 2004, p. 517). Això té com a conseqüència una hipermobilitat diària. Les famílies creen les seves pròpies "ciutats" a partir de les destinacions que realitzen, unes "ciutats a la carta" (FISHMAN, 1990, citat per ROCA CLADERA, J., 2003). Els individus i organitzacions construeixen diàriament, sense ser necessàriament conscients, un sistema dens i complex de contactes i relacions, l'amplitud del qual excedeix no només la lògica de la proximitat sinó també els límits dels espais

políticoadministratius com les àrees metropolitanes administratives, dissenyats com a resposta a l'expansió perifèrica de la ciutat moderna (FERRÃO, J., 2004, p. 520).

Segons Castells, però, el model de ciutat d'aquesta fase del capitalisme ja no és un lloc sinó un procés, un procés on la producció i consum de serveis avançats està més connectat a una xarxa global que als seus respectius territoris. S'origina una ciutat virtual, sense territori, però amb funcions urbanes com l'esbarjo, el comerç, les relacions socials. No obstant això, l'economia informacional o global, a banda de crear espais virtuals o de fluxos, s'organitza encara en espais de llocs, a banda de les ciutats difuses, en torn a ciutats internacionals globals, centres de control, capaços d'innovar, coordinar i gestionar les activitats entrecruades de les xarxes empresarials. Per això es consolida una xarxa de metròpolis mundials, una xarxa que fa trencar parcialment les jerarquies urbanes i els esquemes "centre – perifèria" (INDOVINA, F.; 1990), una xarxa de ciutats connectada globalment però no localment (CASTELLS, M.; 1996, p.483) en les quals la seva posició en la xarxa ve determinada per ser centres de serveis globals com comptabilitat, publicitat, serveis jurídics i sector financer i no per la seva grandària demogràfica, per això ciutats com Calcuta serien megaciutats però no una ciutat global (BEAVERSTOCK, et al.; 1999).

En aquest nou escenari, les ciutats globals funcionen com a llocs de control altament concentrats en l'organització de l'economia mundial, com a espais clau per a les finances i empreses de serveis especialitzats, com a centres de producció, incloent la producció d'innovació en sectors punta i com a mercats per als productes i innovacions produïdes (SASSEN, S.; 1991, citat per CASTELLS, p. 461-462; HALL, P., 1998, p. 94). Les ciutats globals a més ofereixen més oportunitats per al prestigi social, l'autosatisfacció individual i la posició social, des de bons col·legis fins l'art i entreteniment. I no hem d'oblidar que aquestes megaciutats ofereixen un espai on fer negocis cara a cara, que és com continuen fent-se la major part dels grans negocis (HALL, P.; p.95). Aquestes ciutats globals continuen sent tecnòpolis, grans centres d'innovació i segons la majoria d'autors, estaríem parlant de tres: Tokyo, Londres i Nova York, les quals constitueixen un únic sistema interrelacionat, sobretot en termes de finances i inversions (SASSEN, S.; 1992, p.94) i París com a possible quarta ciutat (BEAVERSTOCK; 1999 i 2000). En segon lloc en aquesta jerarquia que es configura estan les ciutats nacionals com Milà, Seül o Xicago (també París per a Peter Hall). Es tracta de grans centres d'innovació o seus de grans empreses en sectors punters com la publicitat, la biomedicina, la banca etc. Es tracta de ciutats ubicades en eixos de desenvolupament, moltes de les quals estan en procés d'adaptació a l'economia informacional. També Hall proposa en contraposició un nivell inferior en l'escala compost per les ciutats regionals remotes, allunyades de corredors de desenvolupament i de les ciutats globals, massa llunyanes com per a poder beneficiar-se dels processos de

metropolitanització i difusió urbana de les ciutats dels grups anteriors, però que a voltes creen pols regionals de desenvolupament. Ciutats com Glasgow, Cadis o Saarbrücken.

Beaverstock per la seva banda fa una minuciosa anàlisi de 122 ciutats fent una classificació, segons la concentració de quatre tipus de serveis: jurídics, financers, publicitaris i comptables. Amb aquesta classificació, les quatre ciutats esmentades (Nova York, Londres, París i Tokyo) estarien al capdamunt, seguides molt a prop de ciutats com Xicago, Los Ángeles, Frankfurt o Milà. Segons aquesta classificació Barcelona no destacaria en cap d'aquests serveis. Es constitueix per tant una xarxa de ciutats interrelacionades, que segons Riccardo Petrella, forma un arxipèlag de riquesa en un lumpenplaneta, un grup selecte de ciutats que substituirà a l'actual G-7 o els set estats més poderosos (PETRELLA, R.; 1995, citat per BEAVERSTOCK et al.; 2000, p.131), una economia en "arxipèlag" (VELTZ, P., 1999). De fet, abans de la fase actual, hi havia una alta correspondència entre els sectors de principal creixement a les grans metròpolis i el creixement dels Estats, però hui en dia s'observa una asimetria més marcada: les condicions que fomenten el creixement en les ciutats globals contenen com a components significatius el declivi d'altres àrees d'EE.UU., el Japó i Regne Unit, a més d'una acumulació del deute governamental i del deute comercial (SASSEN, S.; 1992, p. 96).

En la ciutat de la societat informacional hi ha una gran dualització a conseqüència de les noves exigències del capitalisme informacional. La dualització social es reflecteix en la creació d'espais segregats on predominen les fronteres i les exclusions (MONTANER, J. M., 2006, p. 355). L'elit gestora-tecnòcrata-política crea espais exclusius, tan segregats i apartats del conjunt de la ciutat com els barris burgesos de la societat industrial (CASTELLS, M. 1996, P. 479) mentre que a les ciutats centrals es configuren espais d'exclusió i guetos d'immigrants i altres col·lectius amb escassos recursos, que no tenen fàcil l'elecció del lloc de residència. Van al centre de les ciutats, perquè poden trobar cases barates a causa del seu estat degradat i a prop llocs de treball en el terciari informal, la qual cosa permet evitar uns costos de transport entre lloc de residència i treball que serien inassolibles per aquests col·lectius (HARVEY, D.; 1973, p.135). La riquesa es trasllada cap a les afores on es creen "privadopies" residencials i "comunitats amb tanca" urbanes. Els rics creen guetos residencials de riquesa, unes "utopies burgeses" que afebleixen els conceptes de ciutadania, pertinença social i recolzament mutu (HARVEY, D.; 1999). Es tracta d'eixes urbanitzacions de xalets amb piscina i camp de tennis, altes tanques, gossos, vigilància privada que tothom hem conegut a prop de les nostres ciutats, noves peces territorials habitades per iguals, utilitzant l'expressió de Francesc Muñoz. No obstant també molts centres urbans pateixen processos d'elitització, expulsant dels barris històrics la població de menys recursos. El desig d'estar a prop de l'acció atrau a joves professionals al centre de les ciutats, els centres urbans tornen a estar de moda, gràcies als

esforços de convertir el que eren vells barris d'obrers i de gent major en nous paisatges museïtzats del consum i l'espectacle, d'esborrar tota referència a la lluita obrera i els conflictes interclassistes de dècades anteriors. Existeix ja hui en dia el perill de què el món obert d'allò públic vaja desapareixent per predominar a les ciutats fragments aïllats basats en la segregació social entre les elits i els que són considerats com a bàrbars, entre els privilegiats i els exclosos (MONTANER, J. M. 2006, p.356).

Els governs de les ciutats, immerses en una interminable crisi fiscal, no fan res per evitar aquests processos de polarització espacial que acaben ubicant a la població més pobra als barris amb més mancances i problemes socials i ambientals i a l'elit urbana als barris més saludables i millor equipats (HARVEY; D.; 1973 i 1999). El valor de canvi de la ciutat i el mercat de l'habitatge s'imposa sobre el valor d'ús i la justícia social, els habitants passen de ser ciutadans a clients (HARVEY; D., 1973). En una economia intermèdia com la catalana i l'espanyola que no ha desenvolupat una burgesia industrial potent en l'etapa anterior i tampoc ha apostat clarament per la recerca i la innovació, el motor de l'economia que substitueix als sectors industrials esdevé el binomi construcció – turisme, per explotar l'últim recurs rendible del Mediterrani: el territori. Hi ha per tant tota una sèrie de noves dinàmiques territorials a les ciutats i reforçament d'unes quantes més velles, un escenari davant el qual les velles estructures administratives encara basades en ajuntaments i diputacions amb pocs recursos mostren una molt escassa capacitat d'adaptació. Plenament inserits en el nou paradigma informacional i els processos de metropolitanització, les estructures de govern local creats durant l'era industrial presenten moltes dificultats per adaptar-se.

1.2. De les jerarquies urbanes a les xarxes de ciutats: l'Arc Mediterrani

Les tradicionals i rígides jerarquies territorials, que a Europa funcionaven com a jerarquies nacionals (HALL, P.; 1998, p. 103), entren en crisi davant la nova articulació reticular del territori, es multipliquen els trencaments amb el model de Christaller (VELTZ, P.; 1999, p.60). Ara hi ha un sistema jerarquitzat menys dur i més canviant. Als pocs anys es passa d'un centralisme urbà (tant a dins de les ciutats com entre elles) més o més estable a un policentrisme altament inestable (DACHEVSKY, M.; 2001, p.61). Però malgrat el dinamisme d'aquestes jerarquies, és poc probable que les megaciutats del tercer món puguin canviar en un futur la seva posició, passant a ser centres de poder i riquesa com ho són les del primer món (TAYLOR, P. J.; 1999).

Per una banda les ciutats reals, ciutats de ciutats o sense confí, en ple procés de metropolitanització o metapolització si assumim la tesi d'Ascher de què les ciutats de la nova

modernitat han superat el concepte de metròpolis, tendeixen a funcionar internament com a xarxes més o menys segregades, segons el model urbà de la ciutat en qüestió. Hi ha tres tipus de xarxes superposades: la xarxa de les llars que és on es desenvolupa la vida familiar i personal, la xarxa de consum i esbarjo que comprèn els centres i barris comercials, lloc d'esbarjo i segona residència, i la xarxa de producció que inclou els llocs de treball, tres xarxes cadascuna amb la seva lògica espacial (FISHMAN, R., 1990, citat per ROCA CLADERA, J., 18). Per altra banda, la caiguda del paradigma christallerià en part del territori, es produeix davant la constatació que les ciutats també comencen a funcionar entre sí com a xarxes, xarxes de ciutats que s'agrupen en "arcs" o "eixos" com el cas de l'Arc Mediterrani. Si bé en les perifèries encara les jerarquies urbanes tenen un pes important, en les ciutats més grans es configuren relacions d'interdependència i complementarietat (DEMATTEIS, G., 1996, p. 19). Tant les ciutats globals com economies nacionals i regionals s'interconnecten entre elles i a xarxes globals. *"No assistim a la desaparició de regions i localitats sinó a la seva integració en xarxes internacionals que connecten els sectors més dinàmics"* (SASSEN, S.; 1991, citat per INDOVINA; F., 2004).

Entre les ciutats Dematteis distingeix també tres tipus diferents de xarxes: xarxes jeràrquiques christallerianes, xarxes multipolars interconnectades on les relacions horitzontals són almenys tan freqüents com les jeràrquiques o verticals i les xarxes jeràrquiques centre-perifèria que difereixen de les christallerianes en què hi hauria una àrea central de màxima concentració de poder i funcions, envoltat de successius cinturons amb diferents graus de "perificitat" i no un conjunt de sistemes jeràrquics semblants que ocupen homogèniament tot el territori. A escala continental europea aquest seria encara hui el model imperant: una àrea central amb el famós eix lotaringi, dorsal o banana blava i una sèrie d'àrees centrals secundàries que conformarien diversos eixos: l'Eix Mediterrani, L'Eix Atlàntic, l'Eix del Mar Bàltic (Nordregio) etc., si bé la tendència es cap a l'estructuració en xarxes multipolars interconnectades, aquest seria el model característic de l'era de la informació (DEMATTEIS, G., 1996., p. 20). Altra distinció interessant és la que fa Roberto Camagni entre xarxes de complementarietat que es generen a partir d'interdependències de mercat entre els seus nodes, xarxes de sinergia composades per ciutats amb una estructura productiva similar que cooperen entre sí, per obtenir sinergies i xarxes d'innovació amb ciutats que cooperen per obtenir una massa crítica suficient com per a obtenir una externalitat com una infraestructura, equipament o servei tecnològic (CAMAGNI, R., 1994, citat per BOIX, R., 2003, p. 22).

Es tracta d'incipients xarxes de ciutats amb característiques i graus de consolidació molt dispars, però amb la particularitat de què estan construint economies en xarxa, a partir de les quals obtenen avantatges conjuntes, efectes sinèrgics (TRULLÉN, J. i BOIX, R., 2000, p. 2) o bé

simplement constitueixen grups de pressió davant els seus respectius Estats o davant la Unió Europea. En definitiva estem parlant de la plasmació sobre el territori de la tesi de Castells abans comentada, de transició d'un espai dels llocs a un espai dels fluxos on la ciutat és més un procés que una forma definida, un procés que confirma l'entrada a una Europa postnacional, una Europa de les ciutats amb noves "governances" contraposada a la vella Europa del govern dels Estats-nació i els llocs centrals (PERULLI, P., RUGGE, F. i FLORIO, R., 2002, p.54), quelcom que incideix també en els discursos de la crisi de l'Estat-nació i el poder nacional, sobre el qual reflexionarem posteriorment.

Aquestes xarxes de ciutats i àrees metropolitanes comencen a organitzar-se i a constituir grups de pressió davant d'administracions superiors. Una de les vies més comunes és la constitució d'Euroregions, d'associacions de ciutats i regions al marge de les fronteres estatals. Es tracta de figures jurídiques promogudes des del Consell d'Europa que existeixen des dels anys cinquanta. Es tracta d'una associació d'autoritats i governs regionals i locals transfronterers amb una estructura administrativa pròpia de natura voluntària (associacions, fundacions) o bé institucions basades en acords bilaterals entre els Estats. Hui en dia existeixen a Europa més de 60 euroregions formalment constituïdes amb objectius que solen ser comuns: constituir uns grups de pressió, cooperació en matèries d'infraestructures, promoció econòmica, promoció cultural i de l'educació o superació de conflictes històrics.

L'Arc Mediterrani és un exemple d'espai que ha passat de ser poc més que una entel·lèquia d'economistes i geògrafs a ser una xarxa de ciutats i regions que a poc a poc comencen a construir espais de trobada i de reflexió conjuntes per a la cooperació en les més diverses matèries i sota acords o compromisos molt diversos, des de l'Arc Llatí fins l'Euroregió Pirineus-Mediterrània constituïda en 2004. Donat que l'àmbit geogràfic sobre el qual se centra el present treball és precisament aquest eix o arc de ciutats, considerem oportú ampliar algunes qüestions sobre gènesi, evolució, delimitacions, i resistències vers aquest espai en l'apartat que seguirà al de fonaments teòrics.

La consolidació de xarxes de ciutats en eixos de desenvolupament no deixa de ser un procés o una resposta relativament nova davant tots els desafiaments i canvis d'escala que comporta la globalització. Davant velles lògiques territorials com la necessitat d'una acumulació incessant de capital, la prioritat de mantenir les condicions estructurals de competitivitat, sorgeix la necessitat de cooperar més entre ciutats o regions veïnes per competir millor front a nous rivals, territoris més llunyans i propers, la influència dels quals és molt major que fa unes poques dècades. *"La construcció d'Euroregions ha de contemplar-se com un mitjà clau que cerca la reterritorialització del poder de l'Estat"* (BRENNER, N., 2000, p. 338). Alguns autors veuen per

tant en la constitució d'aquestes xarxes i eixos un rescament o redimensionament de l'Estat per tal d'adaptar-se a l'economia informacional (GUALINI, E., 2006 p. 893), un "projecte neoliberal euroregionalista" (Mac Leod, 1999, citat per BRENNER, N., 2000, p. 321) per mantenir les condicions socioeconòmiques de què gaudien les regions i ciutats europees a l'era industrial, quelcom que deixa de banda els tradicionals objectius dels Estats europeus de desenvolupament integral del desenvolupament nacional, tot i de disminució dels desequilibris interregionals (BRENNER, N., 2000, p. 323).

1.3. El món rural: desaparició, adaptació i renaixement

En aquest apartat farem un petit estat de la qüestió sobre la principal conseqüència sobre el medi rural dels canvis de mode de producció: l'èxode rural i en segon lloc farem un intent de categorització d'espais rurals, atenent aquesta dinàmica territorial. A l'igual que hi ha ciutats que eixen guanyant i que eixen perdent amb aquesta nova fase capitalista, hi ha camps que han sabut adaptar-se i d'altres que des de la irrupció del paradigma industrial estan en crisi. El model territorial de molts espais rurals es troba encara hui en dia en crisi, una crisi que no està clar en molts casos que acabe amb l'entrada en escena del paradigma informacional ni amb la irrupció del govern estratègic i participatiu del territori (noves respostes per a velles lògiques territorials). La manifestació més clara d'aquesta crisi d'un model territorial que no és compatible des de la lògica de l'acumulació capitalista és l'èxode rural. Val la pena dedicar unes línies a discutir quines són les causes per les quals espais rurals molt heterogenis comparteixen un procés comú d'abandonament del territori que en molts casos hui en dia continua vigent.

El quadre de la figura 3 a mode d'estat de la qüestió sintetitza les principals teories que tracten d'explicar les migracions des de l'edat moderna. En primer lloc s'enuncien els principals enfocaments. Dos d'ells, els enfocaments neoclàssics i els marxistes i històrico-estructurals, són paradigmes amb un bagatge teòric que va molt més enllà de l'estudi de les migracions que abasta el terreny de les ciències socials, econòmiques i la filosofia. El tercer d'ells en canvi és un enfocament molt més puntual a partir d'un autor concret que també depassa l'estudi de l'èxode rural i entra molt en el terreny de l'estudi d'altres variables com la fecunditat, mortalitat i natalitat i es relaciona molt amb la teoria fonamental de la demografia que és la de la transició demogràfica. El quart no es pot afirmar que siga un paradigma, ni tan sols una teoria almenys com les dues precedents. Es tracta més bé d'un marc mancat de teoria que planteja uns factors causals vinculats amb la regió d'origen o de destinació (COLLANTES, 2001). Dins de cada enfocament s'enuncien una sèrie de teories que solen ser més complementàries que contradictòries fins i tot entre enfocaments diferents i que tracten d'explicar quines són les causes de les migracions camp-ciutat (algunes d'elles també s'apliquen per explicar altres

DESARROLLO TERRITORIAL

SERIE ESTUDIOS Y DOCUMENTOS

iidl
INSTITUTO
INTERUNIVERSITARIO
DE DESARROLLO LOCAL

PUV
PUBLICACIONS

VNIVERSITAT
D VALÈNCIA

